

ET SPADESTIK DYBERE I BIBELENS VERDEN

Sensationelt fund af Markusfragment skuffer

Side 3 | Ældste Markusfragment skuffer og stiller nye spørgsmål

Side 6 | Stammer dette segl fra profeten Esajas?

Side 10 | Fra mark til Bibel – hvedens vej fra dagligt brød til Jesus-ord

Side 16 | David og Salomos kongedømme

Selskab for Bibelsk Arkæologi

Kanehaven 21, 8240 Risskov
Tlf.: 2899 0285
E-mail: info@bibelskarkaeologi.dk
Internet: www.bibelskarkaeologi.dk
Bank: Sydbank konto 7920-1014 846
CVR: 34137021

Redaktion:

Morten Hørning Jensen (ansv. red.),
Carsten Vang (medredaktør),
Jesper Risbjerg (red. assistent),
Hartvig Wagner,
Jørgen Bækgaard Thomsen.

Forsidefoto:

Markusfragmentet netop offentliggjort som P137/P.Oxy. 83.5345. Det dateres til mellem 150-250 e.Kr. og er dermed det ældste fragment af Markusevangeliet, vi har. I 2012 blev det kendt som "første århundrede Markusfragmentet", da en "højtestimeret" forsker havde dateret det til det første århundrede. Den datering holdt ikke stik. © Egyptian Exploration Society.

Hvad betyder TEL?

Bladet TEL har sit navn efter de ruinhøje fra oldtiden, der rummer lag på lag af bebyggelse. "TEL" er den arkæologiske betegnelse for "ruinhøj".

Layout

Freehand, Herning

Tryk

Økotryk, Videbæk

Artikler i TEL dækker ikke nødvendigvis redaktionens eller SBA's synspunkter. © SBA og artiklernes forfattere. Ved enhver form for eftertryk/citat skal kilde angives.

Betaling for TEL:

Betaling for TEL opkræves årligt via PBS først på året. Prisen er kr. 195 (for unge under 26 år kr. 145). Se mere på www.bibelskarkaeologi.dk.

Selskabets bestyrelse:

Cand.theol., ph.d.-studerende
Christian Højgaard
(formand)
chj@bibelskarkaeologi.dk

Frimenighedspræst
Johnny Tidemand
(næstformand)
jt@bibelskarkaeologi.dk

Lektor, ph.d., cand.theol.
Morten Hørning Jensen
(redaktør)
mhj@bibelskarkaeologi.dk

Grafisk designer Ben Haman Jensen
(webmaster)
bhj@bibelskarkaeologi.dk

Ekstern kasserer:

Birgit Poulsen
Kanehaven 21, 8240 Risskov
Tlf.: 8621 1660 / 2899 0285
bpo@bibelskarkaeologi.dk

Støt SBA's arbejde økonomisk

Du kan støtte SBA's arbejde økonomisk ved at indbetale en gave på bankkonto: 7920-1014 846

TEL udgives med støtte fra Statens Kunstfond.

Adresseændring

Meldes til info@bibelskarkaeologi.dk.

ISSN 0905 - 5827

NYHED

OVERRASKENDE FUND AF BIDSEL OG HOVEDTØJ

Ved de store udgravninger af filisterbyen Gat (Tell es-Safi) gjorde arkæologerne for få år siden et bemærkelsesværdigt fund. Lige under fundamentet til et hus stødte de på skelettet af et æsel. Æslet var blevet ofret som et husoffer, da det store købmandshus blev opført i byen. Huset dateres til ca. 2700 f.Kr., 600 år tidligere end Abraham.

Husofre var en kana'anæisk skik, som blev brugt helt frem til ca. 1000 f.Kr. Særlige slidmærker på tænderne viser, at æslet havde haft et bidsel i munden. Bidslet har formentlig været lavet af træ eller reb. Fundet afslører, at man brugte bidsler til at styre æsler mange hundrede år før, heste blev taget i brug. Ved at bruge bidsel og hovedtøj kan man let styre æslet, hvilket har været af stor vigtighed på lange rejser med varer. Josefs brødre brugte æsler, da de drog til Egypten for at købe korn til deres sultende familier (1 Mos 42,27; 44,13). ■

NYHED

KOSTBAR KONGEGRAV I MEGIDDO

For nylig gjorde arkæologer et helt uventet fund i byen Megiddo. Ved siden af ruinerne af et kongepalads fandt de til deres overraskelse en nedgang til en uberørt grav. I graven lå tre skelletter med usædvanligt kostbare smykker og diademer samt luksuriøse gravgaver, der var importeret fra mange forskellige lokaliteter i hele Nærorienten. Graven dateres til ca. 1650-1600 f.Kr. Udgraverne spørger sig selv, om det måske er det kana'anæiske Megiddos kongelige familie, som er blevet begravet klods op af paladset.

Den usædvanligt rige grav kaster lys over levevis hos samfundets absolutte

Denne grav, fyldt med kostbare gravgaver og menneskelige rester, har ligget uforstyrret siden 1600 f.Kr. © Robert S. Homsher.

top i Megiddo, kort før byen bliver belejret og erobret af farao Tutmoses III i 1479 f.Kr. Gennem DNA-analyse af knoglerne håber man at kunne finde ud af, om den kongelige familie tilhørte samme race som de almindelige indbyggere i byen, eller om kongeslægten er af fremmed herkomst.

Læs mere på kortlink.dk/u66r ■

DATABASEHANDLING I SBA

Den 25. maj 2018 trådte en ny persondataforordning i kraft, kaldet GDPR (General Data Protection Regulation). Denne forordning gælder for alle i EU, der behandler persondata. Forordningen har til formål at styrke den enkeltes sikkerhed for, at organisationer og virksomheder behandler persondata ordentligt. På vores hjemmeside www.bibelskarkaeologi.dk kan du læse om SBA's politik vedr. persondata, dvs. hvorfor, hvordan og hvor længe vi opbevarer og behandler persondata på medlemmer og bidragsydere. Hvis du ikke kan acceptere vores politik, bedes du snarest kontakte os. Hvis du ikke kontakter os, regner vi det for en accept af vores politik vedr. GDPR. Spørgsmål vedr. SBA's håndtering af persondata kan rettes til næstformand Johnny Oslo Tidemand, johnny@bibelskarkaeologi.dk.

STØT SBA MED 200 KR.

Gaver til SBA er netop blevet godkendt til skattefradrag. Hjælp SBA med at opretholde godkendelsen ved at støtte med en gave på 200 kr. eller derover (konto: 7920-10148). Tak!

ÆLDSTE MARKUSFRAGMENT

skuffer og stiller nye spørgsmål

© pexels.com

Af Morten Hørning Jensen,
redaktør af TEL

Seks års rygter om et påstået fragment af Markusevangeliet fra ca. 90 e.Kr. løber ud i sandet i en speget historie, der indbefatter evangelikale kristnes iver for at bevise Bibelens troværdighed og anklager mod estimeret forsker fra Oxford.

ARKÆOLOGISK BOMBE UNDER DEBATMØDE

I en tæt pakket sal til et debatarrangement mellem den evangelikale forsker Daniel Wallace og den bibelkritiske forsker Bart Ehrman i 2012 lod førstnævnte en bombe af en nyhed sprænge, der straks gik verden rundt: Wallace afslørede, at han havde kendskab til et endnu ikke-publiceret fragment af Markusevangeliet, der med sikkerhed kunne dateres til omkring år 90. Han ville ikke give yderligere informationer pga. tavshedspligt.

Et sådant fund ville være en kæmpe sensation. Det ældste kendte fragment af Markusevangeliet til dato er fra ca. år 250. Mange forskere mener, at Markusevangeliet er det ældste evangelium, og det ville et fragment fra år 90 kunne være med til at underbygge. Det ældste fragment vi har af en NT-tekst, er et stykke af Johannesevangeliet, der dateres til ca. år 125-150.

NYE FORKERTE OPLYSNINGER DUKKER FREM

I 2015 blussede nyheden op igen. Nu meddelte en anden evangelikal forsker, Craig Evans, at han havde fået oplysninger om, at fragmentet var skåret ud af en mumiemaske. Den oplysning måtte han senere trække tilbage.

Sagen blev mere og mere speget, og i tiden frem til nu er "første århundrede Markusfragmentet", som det blev døbt, ofte blevet omtalt og diskuteret. ►

Dette fragment (forside og bagside) fundet i Egypten ca. år 1903 viser sig at være det ældste fragment, vi har fra Markusevangeliet. Rygter i 2012 daterede det til det første århundrede. Den netop publicerede officielle udgivelse daterer det til mellem 150 og 250. Fragmentet har fået navnet P137 eller P.Oxy. 83.5345. © Egyptian Exploration Society.

Nogle begyndte at tvivle på, om det overhovedet eksisterede, mens særligt amerikanske apologeter (kristne trosforsvarere) i debatter om Bibelens troværdighed, der efterfølgende blev lagt på YouTube, henviste til det som "det fældende bevis" for NT's høje alder og troværdighed.

DEN OFFICIELLE UDGIVELSE KLAR

Nu er der endelig faktuel nyt. Den officielle undersøgelse er foretaget, og fragmentet er blevet publiceret. Det stammer fra den enorme samling af papyri, der blev udgravet i Oxyrhynchos i Egypten fra 1896 til ca. 1930. Det gengiver dele af Mark 1,7-9 og 1,16-18 (det er beskrevet på begge sider), og ordlyden svarer til den i forvejen kendte.

Men hvad med dateringen? Efter nøje granskning dateres det nu til omkring mellem 150-250.

Det gør det stadig til det ældste fragment, vi har af Markusevangeliet, og det i sig selv er faktisk en sensation.

Men det er ikke fra det første århundrede og hjælper os ikke nærmere en afklaring af Markusevangeliets datering. Daniel Wallace har på baggrund af den nye datering givet Bart Ehrman en offentlig undskyldning.

I samme omgang blev der sammen med Markusfragmentet, der har fået navnet P137, også udgivet to andre meget gamle fragmenter. Et stykke af Lukasevangeliet (P138) og Filemonbrevet (P139), hvor sidst-

Det såkaldte John Rylands-fragment (P52, for- og bagside) er stadig det ældste fragment af noget NT-skrift. Det rummer nogle vers fra Johannesevangeliet og dateres traditionelt til ca. 125-150 e.Kr. © John Rylands Library, Manchester, UK/Biblical Archaeology Review.

nævnte er blandt de ældste, vi har af dette skrift.

DEBAT OG NYE SPØRGSMAÅL

Noget tyder dog på, at vi ikke har hørt det sidste til Markusfragmentet. Faktisk diskuteres en stribe af åbne spørgsmål i høje toner på blogs og twitter (se links nedenfor).

F.eks. påstår navngivne personer, at den Oxford-baserede papyrolog Dirk Obbink, der er en af de officielle udgivere, i 2011 tilbød at sælge fragmentet til den rige Green-familie, der netop har åbnet et stort museum i Washington over Bibelens historie. Han skulle dengang have dateret det til det første århundrede. Det afvises blankt af Obbink, og lige nu fyger det i æteren med beskyldninger om, hvem der lyver eller har misforstået situationen. Vi følger op på sagen i TEL, hvis nyt kommer for dagen.

Indtil da er sagen en påmindelse om, hvordan iver for Bibelens historiske troværdighed kan få selv respekterede folk til at løbe med en halv vind og selv med gode intentioner gøre mere skade end gavn. ■

LÆS MERE HER

- Den officielle udgivelse: kortlink.dk/u5cp.
- Udførlig oversigt med links til mere: kortlink.dk/u6mu.
- Daniel Wallaces redegørelse og undskyldning: kortlink.dk/u5cr.
- Kritisk undersøgende artikel: kortlink.dk/u5cs.

Jan Holm Mortensen

Jesus og de jødiske fester: Israels festkalender som guide til Det Nye Testamente

Fredericia, Lohse, 2018. 288 s. 249,95 kr.

Jan Holm Mortensens bog, *Jesus og de jødiske fester*, er på alle måder en bemærkelsesværdig bog. Man fornemmer det straks, man åbner den. Sider med flotte farvefotos, (dyrt) indkøbte illustrationer, skemaer og andet godt dukker frem. Lohse har virkelig lagt sig i selen og er lykkedes med at udgive en bog på højeste kvalitetsniveau.

Når man går i gang med læsningen, forstår man også godt hvorfor. Der er tale om frugten af en forfatters mangeårige studium af et emne med stor relevans for Bibelens kernebudskab, nemlig de jødiske fester. Bogens 11 kapitler gennemgår Bibelens kalendersystemer, sabbatten, påsken, pinsen, løvhyttefesten, hornblæsningsdagen, den store forsoningsdag, festen for genindvielsen af templet og runder af med et kapitel om Jesus og de jødiske fester.

Det er nu ellers ikke fordi, Jesu liv og gerning ikke er inddraget i kapitlerne løbende. Så absolut. Festerne behandles typisk ved, at de gammel-

testamentlige tekster gennemgås. Dernæst skiftes der til NT's samtid, hvorefter selve NT's brug af den pågældende jødiske fest gennemgås. I alle afsnit venter der bunker af gode læseoplevelser. Forfatteren er grundig og dybt læst ind på emnerne. Der fejes ikke noget ind under gulvtæppet, heller ikke i svære spørgsmål som samlæsningen af påskens kronologispørgsmål, der gennemgås i en meget oplysende ekskurs.

Hvis jeg skulle fremhæve særligt ét kapitel, jeg fandt ekstra interessant, bliver det kapitlet om den store forsoningsdag. Med afsæt i en nyere forskningsbog fra et førende tysk forlag, går forfatteren på detektivjagt i NT og tidlige kristne tekster efter forståelsen af Jesus som sydebukken, der blev forbandet og sendt ud i ørkenen (og ikke alene som syndofferbukken, der blev slagtet). Det er med til at "spalte lyset" og se flere nuancer af, hvordan de første kristne forstod Jesu soningsdød i lyset af GT.

Niveaumæssigt ønsker bogen at spænde bredt. Den er skrevet i et sprog, der gør tærsklen overkommelig for den interesserede læser. Samtidig afslører appendikserne bagerst i bogen, at indholdet baserer sig på solid forskningstradition og et hav af kilder uden for Bibelen.

Set fra et "SBA-perspektiv" taler vi om en bog på højde med Alan Millards, Fund fra Jesu tid. Det siger ikke så lidt! Jeg vil derfor anbefale den til alle TEL's læsere. F.eks. som læsning i løbet af et kirkeår. Det vil med sikkerhed kaste nyt, spændende og trosstærkende lys over Bibelens fester!

Morten
Hørning Jensen

STAMMER DETTE SEGL FRA PROFETEN ESAJAS?

Af lektor Carsten Vang, Menighedsfakultetet

I februar måned i år røg en mindre sensation ind i nyhedsspalterne i verdenspressen: Arkæologen Eilat Mazar offentliggjorde, at hun havde fundet et lille seglaftryk i ler, der bærer det samme navn som én af profeterne i Gammel Testamente, nemlig profeten Esajas' navn. Er profeten Esajas' segl fundet? Det vil i så fald være første gang, at en af GTs profeter dukker op ved en arkæologisk udgravning. Men, som vi skal se, er der grund til stor varsomhed.

KONG HIZKIJAS AFTRYK

I 2015 meddelte Dr. Eilat Mazar (Det hebraiske Universitet i Jerusalem), at hun havde fundet et seglaftryk (også kaldet en *bulla*) med kong Hizkijas navn på. Denne Hizkija var konge i Jerusalem fra 728 til 685 f.Kr. Hizkija havde profeten Esajas som en nær rådgiver, og med støtte fra Esajas vovede Hizkija at stole på, at Israels Gud ville redde ham og Jerusalem fra assyrernes barske belejring af byen i 701 f.Kr. (2 Kong 18,13-19,37). Ifølge den bibelske beretning måtte assyrerkongen uventet opgive belejringen af Jerusalem og rejse hjem med uforrettet sag, da en stor del af den assyriske hær pludseligt døde.

Det seglaftryk, som Mazar offentliggjorde i 2015, viser en sol med brede, udstrakte vinger, der bøjer sig beskyttende ned. Solen med vinger var i Nærorienten et vidt udbredt symbol på kongelig myndighed. Oven over og neden under billedet står ordene: "Tilhørende Hizkija, (søn af) Akaz, Judas konge". Der kan ikke være tvivl om, at dette aftryk stammer fra kong Hizkija af Jerusalem.

Det var en virkelig sensation, fordi det er første gang overhovedet, at et aftryk fra en bibelsk konges personlige segl er fundet ved en videnskabelig og kontrolleret udgravning i Israel. Dette ene seglaftryk kunne bekræfte,

at mange af de andre seglaftryk med kong Hizkijas navnetræk på, som gennem årene er dukket op på det sorte antikvitetsmarked, virkelig er ægte og ikke er forfalskninger. TEL havde en længere beskrivelse af det sensationelle fund i 2016-1 under overskriften "Med venlig hilsen fra kong Hizkija".

Mazar nævnte også i 2015, at 33 andre aftryk, hvoraf mange er ødelagte, var fundet i samme lag som Hizkija-aftrykket. Nu har hun så offentliggjort mere om de andre aftryk, herunder et aftryk, hvor navnet "Esajas" tydeligt kan læses.

UDGRAVNINGER PÅ OFELHØJEN

Dr. Mazar har i flere omgange, senest i 2009-13, gravet på Ofelhøjen lige syd for tempelpladsen. Hun mener, at hun i ét bestemt område har fundet rester af bymur, port og kongelige bygninger, som kan dateres til kong Salomos tid (970-930 f.Kr.). Andre arkæologer har bekræftet hendes dateringer af potteskårene. På ydersiden af et lille tårn og muren til en kongelig bygning har hun og hendes hold nøje undersøgt et ét meter tykt lag af ma-

Lige syd for Tempelpladsen i Jerusalem har arkæologerne fundet betydelige rester af byen fra romersk tid. Men under disse ruiner har man fundet enkelte rester af Jerusalem i Kongetiden (1000-587 f.Kr.). Den røde pil viser, hvor Mazar fandt Hizkija-aftrykket og de andre aftryk, herunder Esajas-aftrykket. © Biblical Archaeological Review.

I 2009 fandt Eilat Mazars hold dette velbevarede aftryk af kong Hizkijas segl. På aftrykket ses den vingede sol, der breder sine beskyttende vinger ud. Over solen står "Tilhørende Hizkija (søn af) Aka", og teksten fortsætter under billedet: "z, Judas konge". Ordet B-N ("søn af") blev ofte udeladt af pladsmæssige grunde. © Eilat Mazar; foto: Ouria Tadmor.

terialer, som var urørt af senere tiders byggerier. Her fandt de mange stumper af figurer, potteskår og seglaftryk fra 700-650 f.Kr.

Det er i dette lag, at Mazar fandt både kong Hizkijas bulla og stumper af 33 andre aftryk. Nogle få af dem havde siddet på et dokument som forsegling, heriblandt Hizkija-aftrykket. Fibrene fra papyrusrullen, som aftrykket havde siddet på, kan tydeligt ses på bagsiden af aftrykkene.

De fleste aftryk (28 i alt) har ikke siddet på dokumenter, men på sække med varer, som var sendt til det kongelige hof. Leverandøren havde inden afsendelsen til hoffet placeret en lille klump vådt ler på sækken og presset sit personlige segl ned i leret. Det er aftrykkene (*bullae*) fra disse leverancer, Mazar har fundet. På bagsiden af dem ses tydeligt mærkerne fra den grove lærredssæk, som aftrykkene har siddet på. Et af disse aftryk bærer navnet "Esajas". ►

Eilat Mazar står foroven til venstre ved et lille tårn, som hun mener, kan dateres til kong Salomos tid. Ved foden af dette tårn lå et et meter tykt lag af affald fra kong Hizkijas tid og tiden derefter. Affaldet var blevet smidt ud fra en kongelig bygning bag Mazar.
© Biblical Archaeology Review.

ESAJAS-AFTRYKKET

Desværre er aftrykket ikke komplet. Det er knækket midt over, og den øverste halvdel mangler. Det nederste venstre hjørne på bullaen mangler også, fordi der ikke var tilstrækkelig med ler under seglets venstre side, da aftrykket blev lavet. De sidste bogstaver i hver linje og seglets venstre kant er derfor ikke med på aftrykket.

Aftrykket har haft den sædvanlige ovale form, og kanten fra seglets indfatning ses i bullaens højre side. Aftrykket har oprindeligt bestået af tre afsnit: En ikonografi for oven, hvoraf kun ganske lidt er bevaret, og to linjer med tekst nedenunder og to parallelle linjer som adskillelse.

I den øverste del kan lige anes stregerne af et dådyr, der græsser. Mazar anfører, at den græssende då

er et typisk billede på velsignelse i Jerusalem og Juda i slutningen af Kongetiden.

I den øverste linje med tekst står der skrevet med gammelhebraiske bogstaver: "Tilhørende Jesajah-". Det sidste bogstav i navnet mangler. Ud fra det oprindelige segls ovale form er der god plads til bogstavet W. Dette svarer til U på dansk. Dette giver navnet Jesajahu på hebraisk, som den danske bibel gengiver som Esajas.

I den nederste linje ses bogstaverne N-B-Y. Mindst ét bogstav mangler til slut. Hvis det manglende bogstav har været konsonanten *alef* (som ikke findes i latinske sprog, oftest gengivet som: '), kunne der stå NBY'. Dette ord udtales "nabi" og betyder "profet". Hvis denne rekonstruktion er rigtig, har aftrykket altså haft teksten: "Tilhørende Esajas profet".

Denne læsning har dog én umiddelbar vanskelighed: Det bestemte kendeord mangler foran det formodede ord NBY'. Ord for profession vil som regel have det bestemte kendeord ("ha-") foran ordet. Men det mangler altså her. Eilat Mazar og hendes ekspert på gamle inskriptioner mener dog, at kendeordet kan have stået til allersidst på første linje. Andre skriftek eksperter er uenige og mener ikke, at der er plads på linjen til kendeordet "ha-".

Toppen af det ituslåede aftryk viser konturerne af en græssende då. Nedenunder står "Tilhørende Jesajah-", som meget vel kan stå for navnet Esajas på dansk. I den nederste linje ses bogstaverne N-B-Y. Men bullaens venstre side mangler desværre, og det er umuligt at se hvilket bogstav, der har stået til slut på linjen. Mazar mener, at der sandsynligvis har stået "nabi", dvs. "profet". © Eilat Mazar; foto: Ouria Tadmor.

En tegning af den bevarede del af aftrykket. Den blå oval viser, hvor stort seglet har været. Der er derfor god plads til bogstavet W i "Jesajahu" (Esajas) og til bogstavet alef til slut på sidste linje. Dette sidste ville give ordet "profet". Andre muligheder kan dog også sagtens tænkes. © Eilat Mazar; tegning: Reut Livyatan Ben-Arie.

Problemet er dog ikke uoverstigeligt. Både i GT og i tekster fra Kongetiden er der eksempler på personnavne efterfulgt af profession, hvor det bestemte kendeord mangler. Så sent som i sidste nummer af *TEL* rapporterede vi om fundet af en bulla, hvor der står ordret gengivet "Tilhørende guvernør by". Her mangler det bestemte kendeord også foran ordet "by". Derfor er fraværet af kendeordet ikke uden parallel, selv om det ikke er almindeligt.

ESAJAS OG HIZKIJIA

Dr. Mazar mener, at aftrykket med stor sandsynlighed stammer fra profeten Esajas, kong Hizkijas nære rådgiver, selv om den afgørende konsonant *alef* mangler, for at det kan give ordet "profet". Hun fremholder, at dels blev det nye aftryk fundet i samme arkæologiske niveau som Hizkija-aftrykket, dels lå det kun tre meter fra det sted, hvor Hizkija-bullaen blev fundet.

Det er en spændende iagttagelse, at de to aftryk blev fundet så tæt på hinanden, når kong Hizkija og profeten Esajas havde et nært samarbejde i årene omkring assyrernes angreb på Jerusalem (2 Kong 18-19).

MANGE ANDRE MULIGHEDER

Arkæologen medgiver dog, at den bevarede del af aftrykket giver andre muligheder for forståelse, og at det

derfor ikke behøver at stamme fra den bibelske profet Esajas. På den bevarede del af sidste linje står konsonanterne N-B-Y. Mange forskere har foreslået, at dette kunne stå for personnavnet "Nevi". Dette navn kender vi ikke fra GT. Men vi kender "Nevi" fra to seglaftryk og fra et aftryk på hanken til en krukke; alle tre aftryk findes i private samlinger. Desuden fandt man for en del år siden to bullae i en lille krukke i Lakish (7.-6. årh. f.Kr.). På begge disse bullae stod ordene "søn af Nevi".

Vanskeligheden ved dette forslag er, at det efterlader en tom plads efter konsonanten *yod* (på dansk skrevet som Y) på det fuldstændige aftryk. De, der graverede navne på segl, undgik imidlertid altid at have tomme pletter, hvor der kunne stå bogstaver. Man fyldte altid pladsen helt ud, f.eks. ved at gravere B-N "søn af". Seglet må have haft fire og ikke tre bogstaver i nederste linje, og personnavnet "Nevi" er ikke sandsynligt.

MANDEN FRA NOB?

Andre forskere har foreslået, at bogstaverne N-B-Y ikke skal forstås som et personnavn, men som et stednavn: "Nobi", dvs. "fra Nob". Nob var en præsteby to km nordøst for Jerusalem (jf. 1 Sam 22,19). Derfor siger aftrykket ifølge disse forskere, at denne Jesajahu var fra byen Nob. Vi har ikke andre eksempler i det epigrafiske materiale på, at et navn på et aftryk kan

betegne byen, som seglets ejermand var hjemmehørende i. Men det kan ikke afvises, og dette forslag har nok bredest støtte i dag.

Ulempen ved dette forslag er det samme som for personnavnet "Nevi". Det medfører en tom plads til slut på linjen, som ikke er sandsynlig. Der må have stået mindst ét eller måske to bogstaver efter bogstaverne N-B-Y.

Disse tre bogstaver kan sagtens optræde i andre personnavne end "Nevi". Man kunne tænke sig navnet "Nabil" eller "Nabit" for blot at nævne to muligheder. 1 Sam 25,3 nævner en "Nabal", og personnavnet "Nabil", dannet af de samme konsonanter, er absolut muligt. Navnet "Nebati" finder vi i 1 Kong 11,26, så "Nabit" er også en mulighed. Blandt Abrahams børnebørn nævnes en "Nebajot" (1 Mos 25,13). De første tre konsonanter i dette navn er N-B-Y.

Derfor giver den bevarede del af Esajas-aftrykket mulighed for en lang række personnavne, hvor der er endnu flere muligheder end de tre, som jeg har anført her. Hvis det er et personnavn, skal bullaen oversættes: "Tilhørende Jesajahu, (søn af) N-B-Y-?".

EN LEVERANCE TIL HOFFET

Vi skal lægge mærke til bagsiden på Esajas-aftrykket. Efter min mening gør mærkerne på bagsiden, at aftrykket næppe kan stamme fra den bibelske profet Esajas. Aftrykket har tydelige spor efter den grove lærredssæk, som det var presset ind på. Seglaftrykket har fulgt en sæk med leverancer til kongens hof, f.eks. af tørrede frugter. Afsenderen har leveret varer til hoffet. Da sækken blev åbnet, blev aftrykket med leverandørens navn taget af og smidt ud i affaldet uden for bygningen.

Er det tænkeligt, at profeten Esajas også har været leverandør af varer til kongen ved siden af sin tjeneste som profetisk rådgiver for Hizkija? Da Esajas får sin profetkaldelse i templet (Es 6), har han været præst af profession. Det er næppe tænkeligt, at han også har haft en produktionsvirksom-

Bagsiden på bullaen viser med al tydelighed, at den ikke har siddet på en papyrusrulle (som har vandrette og lodrette fibre), men på en grov lærredssæk. Aftrykket har derfor fulgt en sæk med leverancer til kongens palads. © Eilat Mazar; foto: Ouria Tadmor.

hed som kongelig hofleverandør ved siden af sit virke som præst og profet.

Profeten Esajas skrev sine budskaber ned, først på voksstavler og derefter på papyrus (Es 30,8), og han forseglede rullen, dvs. bandt bogrullen sammen, til opbevaring hos sine disciple (8,16-17). Men den fundne Esajas-bulla er ikke et aftryk fra et dokument, men fra en lærredssæk med fødevarer.

Der er ikke noget i vejen for, at flere kan have heddet "Jesajahu" på kong Hizkijas tid. Mange i GT har personnavne, som er dannet på de samme konsonanter som i navnet "Jesajahu", f.eks. Josija eller Josva.

Konklusionen bliver, at Esajas-aftrykket godt kan have haft ordet for profet til slut på aftrykket, sådan som Mazar foreslår det. Men det er langt fra den eneste mulighed. Adskillige personnavne kan tænkes for de bevarede bogstaver N-B-Y. Kun hvis arkæologerne skulle være så heldige engang at støde på et fuldstændigt aftryk af samme segl, kan vi få spørgsmålet afgjort. Men med den foreliggende stump, som Mazar fandt i samme lag som seglaftrykket fra kong Hizkija, tyder alt på, at det ikke stammer fra profeten Esajas. ■

LÆS MERE

Eilat Mazar, "Is This the Prophet Isaiah's Signature?", *Biblical Archaeology Review* 44/2 (2018), 64-73. 92.

To seglaftryk fundet i byen Lakish har vendingen "søn af Nevi". Her er N-B-Y sandsynligvis et personnavn. © Biblical Archaeology Review.

FRA MARK TIL BIBEL

© istock.com

– hvedens vej fra dagligt brød til Jesus-ord

Af Gary Byers, arkæolog, Associates for Biblical Research

"Mennesket skal ikke leve af brød alene", sagde Jesus med reference til Moseloven. I det antikke Israel, hvor brødet var den vigtigste fødekilde for en almindelig familie, gav et sådant udsagn med det samme mening. Jesus loftede det at leve af "Herrens ord" op på siden af det mest basale til livets opretholdelse: brødet.

ISRAEL VAR KORNETS LAND

Der var rigelige mængder af både hvede og byg i det antikke Israel, og begge afgrøder står listet blandt landets "syv vigtige fødevarer" (5 Mos 8,8). Men hvede blev regnet for finere end den grove byg – i hvert fald som menneskeføde. Byggen blev høstet et par uger tidligere end hveden, og blev regelmæssigt brugt både som brød for mennesker (2 Kong 4,42; Joh 6,9) og som dyrefoder (1 Kong 5,8).

Om foråret blev kornet høstet ved at meje stråene med segl, så de kunne bindes i neg og bæres til familiens eller lokalsamfundets udendørs tærskelads i nærheden. Her tærskede man kornet ved at lade et trækdyr trække en tærskeslæde hen over stråene, hvorved kornene faldt ud af aksene. Efter tærskningen blev kornet kastet op i luften, så at vinden kunne bære avnerne væk, mens kornet faldt ned (jf. Rut 3,2) og derefter samlet sammen til oplagring. Når man var færdig med tærskningen af al hveden, var man officielt færdig med forårets kornhøst, og så var det tid til fest i lokalsamfundet.

På Megiddo har man fundet et underjordisk kornkammer, der kan dateres til kongetiden (sandsynligvis det 8. årh. f.Kr.). Det runde kammer er 10,7 m i diameter og 7 m dybt, og var beklædt med stenvægge og udstyret med stentrappes, som gik fra bunden af kammeret op til gadeplanet. Kammeret var formodentlig taglagt for at holde gnavere og fugt væk fra kornet. © Associates for Biblical Research.

Ved Yad Hashmonah har man rekonstrueret en antik tærskelads. De antikke tærskeladser var placeret i nærheden af kornmarkerne, og de var sædvanligvis flade og jævne fremspring eller udhugninger i grundfjeldet. Kastegrebe (Matt 3,12) og et tærskelbræt kan ses på gærdet rundt om tærskeladserne. © Associates for Biblical Research.

I kongetiden var der store fælles underjordiske kornkamre i stil med det israelitiske kornkammer fra det 8. århundrede f.Kr., som ligger på Megiddo (se billedet). Disse kornkamre kan have fungeret som en fælles "kornbank" for familier og som den bedste måde at sikre deres fælles årlige høst på i urbane omgivelser. Alternativt har magasinerne simpelthen fungeret som en slags beskatningskammer. Så inddrev man kornet og lagrede det der, for at det efterfølgende skulle stå til disposition for styret, som enten selv kunne nyde afgrøderne eller sælge dem videre.

Ved indvandringen og gennem dommer- og kongetiden – før man gjorde brug af fælles kornkamre – opbevarede man familiens årlige høst i hjemmet. Man gemte for det meste kornet i krukker på gulvet i stueetagen, hvilket understøttes af de hyppige arkæologiske fund af krukker fyldt med brændt korn. ►

Fund af krukker med korn, som er beskadiget ved brand, bekræfter, at man har haft kornopbevaring i hjemmene. De mest berømte krukker er fundet i Jeriko i jordlagene fra tiden for Josva og israelitternes invasion. © Bryant Wood/Associates for Biblical Research.

Denne underjordiske opbevaringskule, der er formet som en klokke med fliser på bunden, ca. 1¼ m dyb og ca. 1½ m bred, har været brugt til opbevaring af madvarer, højst sandsynligt korn. © Don McNeely/Associates for Biblical Research.

Fra samme periode af den israelitiske historie findes der også jævnligt eksempler på, at kornet blev opbevaret i mindre, underjordiske kuler (siloe) med stenvægge. Kulerne befandt sig typisk i umiddelbar nærhed af den families hjem, som kulen tilhørte. I 2014 udgravede man ved Khirbet el-Maqatir en kule, der var en del af et israelitisk huskompleks fra dommertiden (ca. 1200-1000 f.Kr.).

I disse private underjordiske kuler er kornet tilsyneladende almindeligvis blevet opbevaret løst, altså ikke i krukke. Selv om det kan virke, som om løst korn er mere skrøbeligt og udsat for beskadigelse, så gjorde man ikke desto mindre således og forseglede kulen med et lag af ler med stenlag ovenpå. Kuler fungerede nok som langtidsopbevaring – et lager med såsæden til næste års afgrøder. Krukke i huset fungerede så formentlig som korttidsopbevaring, så kornet kunne tages i brug til daglig madlavning.

AT SPISE ELLER IKKE AT SPISE – DET VAR SPØRGSMÅLET

Kornet i krukke blev delt op i portioner til mange forskellige formål. Noget blev tørret eller ristet på en rund bageplade for at få det til at holde længere. Insekter ville hellere gnave i råt korn, og hvis der skulle slippe fugt ind til det oplagrede rå korn, ville den beskadige det, så det hverken kunne bruges til såning eller til at males til mel. Men opvarmningen ville til gengæld ødelægge kimen i kornene, hvilket ville gøre dem ubrugelige til såning og til at lave mel af. Man ristede alligevel en del af kornene for at bevare kornets næringsværdi og for at sikre sig, at man havde korn, som kunne spises året igennem.

Andre kerner blev lagt til gæring med sukker og vand for at lave en antik form for øl, endnu en måde at forvandle kornet til noget, der var langtidsholdbart.

Men størstedelen af kornet blev opbevaret som råkorn og brugt til to specifikke formål. Det ene var som sæd til såning af næste års afgrøder, mens det andet var som korn til daglig madlavning. Selv om der kan have været en fast del af kornet, der blev øremærket til grød, brugtes kornet dog hyppigst til at lave 'det daglige brød'.

MEL FRA MØLLEN

De fleste af os kender billedet af den lille morter med den tilhørende stang, pistillen. Det, som lægges i morteren, knuses af pistillen.

De møllesten, som man på gammeltestamentlig tid brugte til at male mel med, var dog helt anderledes redskaber. Men ligesom morteren bestod de af to redskaber – en større nedre sten ("morteren"), som lå fast på jorden, og en mindre øvre sten ("pistillen"), som blev bevæget vandret på den nedre sten, hvorved man kunne male kornet til mel.

Tilsammen udgjorde disse to stenredskaber en simpel hjemme-håndkværn til grutning af mel. I det meste af verden er stenene i dag kendt ved deres spanske navne – "metate" (den nedre sten) og "manos" (den øvre sten). "Manos" er det spanske ord for "hånd" og beskriver, hvordan denne øvre sten var designet til at passe til et menneskes hænder i malningsprocessen.

GT'S KORNBVÆRNE

Det gammeltestamentlige ord for en 'håndkværn', *rechayim* (ordret: "to møllesten"), dækkede hele konstruktionen, altså både den øvre og den nedre sten. Vi ved fra arkæologien og antikke egyptiske afbildninger, at denne morter normalt var stor og stod stationært på jorden – i dag kaldes den en "saddelkværn", fordi den havde form som en sadel. Den bibelske glose er *pelachtachit* ("nedre stykke").

Et eksempel på typisk øvre (pistil/manos) og nedre (morter/metate) kværnsten af basalt i stil med dem, israelitterne brugte i GT. © Associates for Biblical Research.

En nedre kværnsten fra Tall el-Hammam i Jordan. Stenen, som er sort basalt, blev fundet i fire stykker og efterfølgende rekonstrueret, dog uden det øvre venstre hjørne. Rekonstrueret måler stenen 36x18 cm. Den blev udgravet i den øvre bydel, og den lå i et jordlag fra bronzealderen – før israelitternes erobring af landet. © Gary Byers/Associates for Biblical Research.

Pistillen (manos) var mindre, bevægelig og blev skubbet med håndkraft. Alle de pistil-sten, som jeg har udgravet, har haft en halvmåneform, og den flade side fungerede som den malende. Den bibelske betegnelse er *pelachrekeb* ("vogn stykke").

Da grutning af mel er foregået i hjemmet, har det for det meste været kvindearbejde. Der findes utallige egyptiske afbildninger af kvinder, som gør brug af denne gammeltestamentlige 'håndmølle' i hjemmet, ved at knæle ned på jorden foran kværnen og bruge manos-stenen med to hænder. Da det formodentlig har været en træls og snavset pligt (bemærk forslaget til personlige forberedelser før malningen, som nævnes i Es 47,2), er det formentlig slaver, som gør arbejdet på de egyptiske afbildninger (jf. 2 Mos 11,5).

Denne proces forvandlede de rå kerner til mel. Det har ganske vist ikke været en perfekt metode, og små stykker af kværnstenene er uundgåeligt fra tid til anden endt i melet og i sidste instans i brødet. Man kan endda endnu i dag få et indtryk af, hvor vigtig en bestanddel brød var i kosten for forskellige antikke folkeslag ved at sammenligne påvirkningen fra disse små stykker sten – jo mere brød et folk spiste, jo mere slid kan ses på deres tænder!

TAG DEN IKKE, KAST IKKE MED DEN!

Melgrutningen var så vigtig for hverdagslivet i antikkens verden, at Moseloven siger, "Man må ikke tage en håndkværn eller bare den øverste kværnsten i pant, for så er det selve livet, man tager i pant" (5 Mos 24,6). De utallige afbildninger af egyptiske kvinder, som maler mel, er måske et udtryk for vigtigheden – det var essentielt for en families overlevelse.

Der er også et unikt eksempel i GT på, at en kværnsten blev brugt til et andet formål. Fra dommertiden hører vi om Abimelek, søn af Gideon, der var en opportunist og en voldsmand, som myrdede sine 70 stedbrødre og truede sig vej til magten.

Under sin belejring af den transjordanske by Tebes, netop som han skulle til at trænge ind i byen, "smed en kvinde en kværnsten ned i hovedet på ham og knuste hans hjerneskal" (Dom 9,53). Dødeligt såret råbte han sin våbendrager an og bad ham dræbe sig, så det ikke skulle blive sagt om den mægtige Abimelek, at han blev slået ihjel af en kvinde.

Grutning af mel i hjemmet har oftest været kvindearbejde, og vi ser her en egyptisk kvinde, der med begge hænder maler mel. Statuen er fundet ved Gaza i Egypten og kan dateres til 2400 f.Kr. © Associates for Biblical Research.

MATERIALER TIL KVÆRNE

I Israel blev både de øvre og nedre kværnsten typisk hugget ud af vulkanske sten, som var blevet dannet gennem en afkølings- og størkningsproces af vulkansk magma.

Basalt er en sådan form for vulkansk sten, og det er førstevalget som materiale til kværnsten på Biblens tid. Men andre vulkanske stentyper – rhyolit og granit – blev også anvendt til kværne på GT's tid.

Sandsten (en sedimentær klippe) var endnu et materiale, som brugtes til kværnsten, og som stadig bruges i dag til at kværne og slibe med. Igennem 25 udgravnings-sæsoner har jeg fundet øvre og nedre kværnsten, som er fremstillet af alle de forskellige materialer, som jeg har listet her.

VORT DAGLIGE BRØD

Så snart melet var blevet malet, kunne det blandes med vand og bages til brød. Der findes godt nok ingen ►

specifikke beviser for eller udsagn om, at israelitterne skulle have bagt brød hver dag, men der er formodentlig blevet bagt brød flere gange om ugen. Melet blev nok malet i forbindelse med hver bagningsproces.

Vi får et indblik i prioriteringerne inden for landbruget op igennem den gammeltestamentelige tid – men især på israelitisk tid (1200-586 f.Kr.) – gennem det massive antal fund af flinteknive, opbevaringskar og kværnsten. I ruinerne af de talrige GT-hjem, som jeg har udgravet, er det tydeligt, at israelitterne i betydelig grad oplagrede og forarbejdede korn i og omkring deres hjem.

Dyrkning af hvede var nærmest noget, som enhver familie foretog sig i det antikke Israel, og hvede og byg var de foretrukne afgrøder i tilberedningen af "det daglige brød". Det er uhyre usandsynligt, at en familie kunne have overlevet uden en strategi for såning af korn, høst, tærskning, malning og bagning af brød. Bare et enkelt års tørke eller hungersnød kunne forårsage, at en familie måtte forlade deres hjem for at overleve.

MENNESKET SKAL IKKE LEVE AF...

GIV OS I DAG... JEG ER...

Derfor skal vi altså ikke blive overraskede over, at Jesus brugte "brød" som en analogi til at kommunikere åndelige nøglesandheder. Jeg er overbevist om, at tilhørerne nemt fandt mening i Jesu analogi "Mennesket skal ikke leve af

brød alene, men af hvert ord, der udgår af Guds mund" (Matt 4,4, citat fra 5 Mos 8,3). Helt svarende til at brød var noget, som de fleste mennesker spiste hver dag, mente Jesus, at de også havde brug for Guds ord for at opretholde livet dag for dag.

Og da nu enhver familie bagte brød jævnligt – flere gange om ugen – og spiste det hver dag, så vidste de præcis, hvad Jesus mente, da han lærte dem at bede "Giv os i dag vort daglige brød" (Matt 6,11). Det er vor ret – endda pligt – hver dag at bede Gud om underhold og næring, både fysisk og åndeligt.

Jeg vil endda påstå, at Herren forpligter sig selv på at give os, hvad vi har brug for – men ikke nødvendigvis, hvad vi har lyst til. Han vil altså være tilbøjelig til at give os brød frem for chokoladekage! Men han vil give os det i hænde, når vi har brug for det – en dag ad gangen. Og det vil altid være friskt og nærende!

Selv om nogen har måttet kæmpe med hans ord, har de, som var åbne og modtagelige, sat pris på det, som Jesus mente, når han tre gange i ét kapitel bekendtgjorde "Jeg er livets brød" (Joh 6,35.48 jf. 6,51). Brød var det vigtigste i hverdagen for både GT's israelitter og NT's jøder, men Jesus slog fast, at han i virkeligheden var det eneste, som de alle sammen virkelig havde brug for hver dag! ■

Oversat af Mads Dahl Mølgaard

NYHED

HERODES' "FORBUDTE" BILLEDER PÅ UDSTILLING

I TEL 2009/1 kunne vi berette om et meget bemærkelsesværdigt fund gjort på Herodion af malerier af "forbudte" billeder. De var en del af udsmykningen i en såkaldt "kongelig loge" i et lille teater, der havde været i brug i få år, hvorefter det hele så var blevet dækket til igen. Det usædvanlige bestod i, at alle andre fund af vægmalerier fra Herodes den Stores bygninger indtil da havde holdt sig fra at bruge "forbudt", figurativ kunst. Jøderne tolkede på dette tidspunkt billedforbuddet meget strengt. Men her blev gjort en undtagelse, og forklaringen skal nok søges i, at Herodes i år 15 f.Kr. fik besøg af Romerrigets næstmest betydningsfulde person, general Marcus Agrippa, der var Augustus' betroede ven og højre hånd. Netop Marcus Agrippa havde ledt det store søslag ved Actium i år 31 f.Kr., hvor Augustus vandt over Antonius og blev eneheriker i riget. Herodes var nok "jødernes konge", men han var endnu mere "romernes ven" og en realpolitiker, der altså tilsyneladende ønskede at "please" sin fornemme gæst med billeder af dette søslag, end tage sig af mulige jødiske klager over "forbudt" kunst. Nu er disse billeder kommet på udstilling på Israels Museum i Jerusalem. Se dem her: kortlink.dk/u9ga ■

© Carl Rasmussen, Holy Land Photos.

Få løbende nyheder på facebook.com/bibelskarkaeologi

penta byg als

ANLÆGSGARTNER I HERNING
JON KJÆRSGÅRD

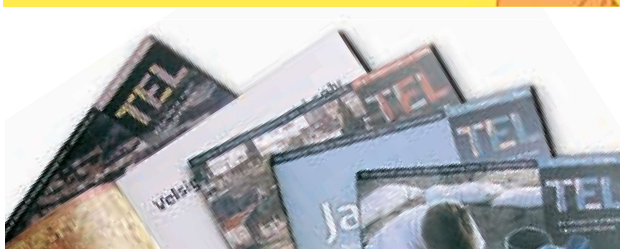

jk-anlaeg.dk | tlf: 23 42 71 96

KOM
MUNIKATION

Freehand.dk | idé | markedsføring | illustration | design | web

MAGASINTILBUD

Køb et sæt af de fleste numre af TEL (ca. 60 numre)

Kun **350 kr.** + forsendelse

Skriv til: hh@bibelskarkaeologi.dk

Israel

Landet du vender
tilbage til

Rundrejse under løvhyttefesten	19.9. - 29.9.
Rundrejse i efterårsferien	14.10. - 21.10.
Efterårsferie for hele familien	14.10. - 21.10.
Ét land, to folk og tre religioner	30.10. - 6.11.

Bestil katalog på 7592 2022
Læs om rejserne på
www.felixrejser.dk/israel

felix
rejser

AXELTEK
Industri Elektronik

Reparation af frekvensomformere og Cnc-drev

Nørresundby 25 21 31 67

Frederiksborg Apotek

Slotsgade 26, 3400 Hillerød

Tlf: 48 26 56 00

Apoteker Troels Ingemann

www.frederiksborg-apotek.dk

Apoteket har døgnvagt

GAMMELBRO CAMPING

WWW.GAMMELBRO.DK

David og Salomos kongedømme

Af lektor Carsten Vang, Menighedsfakultetet

Gennem de sidste 30 år har forskerne diskuteret heftigt, om David og Salomo virkelig har stået i spidsen for en stærk centralmagt, sådan som Bibelen siger det. Et af de afgørende argumenter imod er, at man ikke har fundet store, monumentale bygningsværker fra deres tid (det 10. årh. f.Kr.), hverken i Jerusalem eller udenfor. Udgravninger på Tel Eton ændrer dette billede afgørende.

Tel Eton er en stor ruinhøj, som ligger ca. 17 km vest for Hebron i Juda. Siden 2006 har Avraham Faust fra Bar-Ilan University ledt udgravninger på stedet. Arkæologien viser, at Tel Eton (det bibelske Eglon?) var en betydningsfuld by i den tidlige kongetid. Den blev ifølge arkæologien smadret totalt af assyrerne i 701 f.Kr., da de erobrede og ødelagde alle byerne i Juda.

GUVERNØRENS BOLIG

På byhøjens øverste punkt har man gennem 10 års udgravninger omhyggeligt afdækket en usædvanlig stor bygning. Den dækker et grundareal på ca. 230 m². Til sammenligning var almindelige byhuse dengang kun mellem 40 og 70 m² store. Bygningen var meget højere end de øvrige huse og har formentlig haft en øvre etage.

Byggeriet er af høj kvalitet, hvor der bl.a. er brugt stenkvadre, mens almindelige huse normalt var bygget af simple, utilhuggede marksten. Fund af mange forrådskar og mange seglaftryk fra bygningens seneste fase før ødelæg-

gelsen peger på, at en højtstående embedsmand har boet i bygningen med sin familie.

Det store hus er designet som et typisk firrumshus. Firrumshuset blev næsten udelukkende brugt af israelitterne og havde tre lange rum ved siden af hinanden med et fjerde aflangt rum i enden. Indgangen var i enden på det midterste af de tre rum. De fire lange rum var ofte opdelt i mindre rum. Den store bolig på Tel Eton er et af de smukkeste eksemplarer på firrumshuset, siger Faust.

Underlaget under gulve og mure er usædvanlig kraftigt, det består af op til en meter tykt, kompakt materiale. Det har krævet omfattende ressourcer at bygge denne store bolig. Faust mener, at den har været guvernørens hus.

BYGGET I DET 10. ÅRH. F.KR.

Det store spørgsmål er, hvornår denne monumentale bygning blev opført. Udgraverne forsøgte at finde materiale i det kompakte underlag under bygningen, som kunne kulstof-14 dateres. Man var så heldige at finde et husoffer under gulvet, dvs. små genstande, som rituelt var blevet placeret i et hul, umiddelbart før fundamentet blev lagt.

Kulstof-14 dateringer af organisk materiale i dette husoffer og i gulvunderlaget viser entydigt, at bygningen blev opført i det 10. årh. f.Kr. og ikke senere. I Juda stammeområde begyndte man altså at opføre store bygninger med tilhuggede sten allerede i det 10. årh. f.Kr.

Guvernørens bolig på Tel Eton, byen Khirbet Qeiyafa og andre nyere fund i det judæiske område peger på, at israelitterne faktisk var styret af en stærk central magt i det 10. årh. f.Kr. Brugen af kvadersten til store bygninger vidner om en stærk centralmagt på Davids og Salomos tid. ■

Læs mere: kortlink.dk/tur5

Sammensat luftfoto af guvernørboligen. Den har form som et typisk israelitisk firrumshus, blot meget større. © Sky View and Griffin Aerial Imaging, ed. Jair Sapir/Tel 'Eton Archaeological Expedition.

